

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ

УДК 94-051

АНАЛІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО (КІНЕЦЬ ХІХ ст. – 1930-ті рр.)

Юлія Йорданова

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Наукова інтелігенція України часто вимушена була жити й працювати у несприятливих умовах. Але особливо їм це довелося відчувати в часи активізації сталінського режиму й масових репресій. Метою є дослідити епістолярну спадщину Михайла Грушевського та встановити вплив його діяльності на розвиток науки в Україні з кінця ХІХ ст., а також у радянський період (у 1920–1930-х рр.) у контексті розвитку української науки того часу. Для дослідження повсякденного життя науковців у зазначений період, а також із метою дослідити зміни у їхніх настроях, починаючи з кінця ХІХ ст., доцільно використовувати джерела особового походження, зокрема, епістолярну спадщину. Цінність таких джерел, зокрема, полягає у можливості розглянути емоційний бік науковця як особистості. Саме з огляду на певні особливості епохи, джерела особового походження є одними з найбільш інформативних. Зокрема через те, що у листах до близьких за світоглядом товаришів (особливо у наукових колах) можна зустріти відвертий виклад думок. У цьому дослідженні використовуються листування М. С. Грушевського – однієї з найвпливовіших постатей української науки та культури періоду, що досліджується. Аналіз матеріалів листування історика дає можливість показати вплив Михайла Грушевського на перебіг подій в Україні. Використаний у роботі міждисциплінарний підхід дозволив реконструювати механізм взаємодії у системі «наука – суспільство» і функціонування української історичної науки в умовах перехідного суспільства. Українську національну ідею Михайло Сергійович підтримував твердо і непорушно, докладаючи максимум зусиль для розвитку української історичної науки. Від своїх переконань вчений не відійшов навіть у той час, коли сам потрапив у жорна нещівної радянської системи.

Ключові слова: епістолярна спадщина, історична наука, М. С. Грушевський, репресії.

Анализ эпистолярного наследия М. С. Грушевского (конец XIX в. – 1930-е гг.)

Юлия Йорданова

(Донецкий национальный университет имени Васыля Стуса)

Научная интеллигенция Украины часто вынуждена была жить и работать в неблагоприятных условиях. Но особенно им это пришлось испытать во время активизации сталинского режима и массовых репрессий. Целью является исследовать эпистолярное наследие Михаила Грушевского и установить влияние его деятельности на развитие науки в Украине с конца ХІХ в., а также в советский период (в 1920–1930-х гг.) В контексте развития украинской науки того времени. Для исследования повседневной жизни ученых в указанный период, а также с целью исследовать изменения в их настроениях начиная с конца ХІХ в., целесообразно использовать источники личного происхождения, в частности, эпистолярное наследие. Ценность этого вида источников, в частности, заключается в возможности рассмотреть эмоциональную сторону ученого как личности. Именно учитывая определенные особенности эпохи, источники личного происхождения являются одними из наиболее информативными, в частности потому, что в письмах к близким по мировоззрению товарищам (особенно в научных кругах) можно встретить откровенный изложение мыслей. В этом исследовании используются переписки

М. С. Грушевського – одной из самых влиятельных фигур украинской науки и культуры исследуемого периода. Анализ материалов переписки историка дает возможность показать влияние Михаила Грушевского на ход событий в Украине. Использованный в работе междисциплинарный подход позволил реконструировать механизм взаимодействия в системе «наука – общество» и функционирования украинской исторической науки в условиях переходного общества. Украинскую национальную идею Михаил Сергеевич поддерживал твердо и незыблемо, прилагая максимум усилий для развития украинской исторической науки. От своих убеждений ученый не отошел даже в то время, когда сам попал в жернова нещадной советской системы.

Ключевые слова: эпистолярное наследие, историческая наука, М. С. Грушевский, репрессии.

An analysis of the epistolary heritage of M. S. Hrushevsky (the end of XIX century – 1930s)

Julia Iordanova

(Vasyl' Stus Donetsk National University)

Scientific intelligentsia of Ukraine often had to live and work in not the most favorable conditions. But especially they had to feel it during the activation of the Stalinist regime and mass repression. The relevance of the topic lies in the need to study the influence of Michael Hrushevsky on the course of events in Ukraine since the late nineteenth century until the time of activation of the Soviet regime in 1920–1930s to trace the trends of development of Ukrainian science at the time. For the study of everyday life of scientists in these times, as well as to track changes in their daily and sentiments from the end of XIX century, it is logical to use sources of personal origin, in particular, epistolary heritage. The value of this type of sources, in particular, is the ability to consider the problem from the emotion. This is due to certain characteristics of the era of the sources of personal origin is probably the most accurate and informative, in particular, because only in letters to loved ones in spirit and ideas with colleagues (especially in academia) to meet do overt presentation of ideas, to feel a certain freedom, which scientists had hoped to remain in correspondence. In this study, as basic is taken correspondence M. Hrushevsky as one of the most influential figures of the Ukrainian scientific and socio-cultural spheres of life in the period that is investigated. Analysis of the correspondence of this figure makes it possible to trace a more complete picture of the degree of influence of Michael Hrushevsky on the course of events in Ukraine since the late nineteenth century until the time of activation of the Soviet regime in 1920–1930s to trace the trends of development of Ukrainian science at the time. It should be noted that the Ukrainian national idea Michael Hrushevsky supported strongly and firmly, but between the public and the scientific activities he periodically tossed. Sometimes it seems that this man lived with a single purpose – to make every effort and do everything possible to Ukrainian language, culture, literature and science continued its existence and flourishing, no matter what.

Key words: epistolary heritage, historical science, M. S. Hrushevsky, repressions.

До постаті Михайла Сергійовича Грушевського та його творчого доробку зверталось багато дослідників. Цей факт лише підкреслює його значущість у суспільно-політичній історії України. М. С. Грушевський перетворився на впливову постать в українській культурі та науці вже на початку ХХ ст. До початку встановлення радянського режиму йому вдалося сформуванати ціле співтовариство людей, які поділяли його

погляди, інтереси, а згодом і участь. Метою є дослідити епістолярну спадщину Михайла Грушевського та встановити вплив його діяльності на розвиток науки в Україні з кінця ХІХ ст., а також у радянський період (у 1920–1930-х рр.) у контексті розвитку української науки на той час. Для дослідження наукової біографії М. С. Грушевського важливе значення має наукова праця, видана до 60-річчя ВУАН,

співробітником якої він був. У цьому виданні чи не вперше було наведено докладний список дійсних членів й членів кореспондентів, що значно полегшило подальшу дослідницьку роботу над підготовкою біографічних нарисів про еліту української науки [1]. Важливу роль мають біографічні довідники вчених-істориків та праці, присвячені окремим видатним науковцям. Ще у 20-ті рр. ХХ ст. Д. І. Багалій стисло проаналізував творчий доробок М. С. Грушевського [2]. Згодом вийшло чимало творів цього жанру, присвячених М. С. Грушевському [3]. Проте слід пам'ятати, що радянські дослідники, вивчаючи ті чи інші аспекти історії сталінської доби, доволі часто не подавали реальної картини подій внаслідок жорстких цензурних обмежень. У працях авторів цього періоду зазвичай відсутній критичний підхід, оскільки надзвичайно негативну роль відіграла відверта ідеологічна упередженість.

У 1990-ті рр. вже з нових позицій історики починають досліджувати і історію ВУАН, і науковий доробок М. С. Грушевського. Різним аспектам історії УАН періоду її створення й становлення присвячена колективна праця, видана у 1993 р. [4]. Докторська дисертація Л. В. Матвеевої стала одним із перших історико-джерелознавчих досліджень цієї проблеми, де на ґрунтовній документальній базі було проаналізовано головні етапи розвитку Академії й висвітлено долі провідних вчених [5]. На основі широкого аналізу архівних і опублікованих джерел авторкою проаналізовані політичні та соціокультурні умови еволюції історичного знання, зміст «соціального замовлення» науки від влади та суспільства, запровадження радянського механізму

керівництва історичними дослідженнями, характер і наслідки взаємодії вченого-історика та суспільства.

У якості історичних джерел нами було використано джерела особового походження, зокрема, епістолярну спадщину. Цінність цього виду джерел, зокрема, полягає у можливості розглянути емоційний бік науковця як особистості. Саме з огляду на певні особливості епохи, джерела особового походження є одними з найбільш інформативних. Зокрема через те, що у листах до близьких за світоглядом товаришів (особливо у наукових колах) можна зустріти відвертий виклад думок. У цьому дослідженні використовується листування М. С. Грушевського.

Встановлення приятельських зв'язків із колегами мало чимале значення для науковця. Досліджуючи історію Барського староства на Поділлі, у пошуках джерел за цією темою на Поділлі, Михайло Грушевський завів дружбу з Юхимом Сіцінським. У сфері спільних інтересів вони вели досить тісне спілкування. Сіцінський часто-густо звертався до нього за порадами, пошуком потрібної літератури й джерел для написання книг з історії Поділля. Так, у листі від 17 квітня 1892 р. Ю. Сіцінський писав: «Дозвольте, перш за все, подякувати Вам за прислану брошуру про Барську шляхту, а за сим звернутися до Вас з уклінним проханням...» [6]. Але це зовсім не означає, що у науковому товаристві не було інтриг, заздрощів. Так, у листі від 1 травня 1904 р. до Сергія Єфремова, з яким Михайло Сергійович підтримував постійний зв'язок, вчений зазначав: «...В Товаристві притихло на хвилю, але ся тишина нічого доброго не віщує – сплетні й інтриги йдуть далі – чека-

ють, чи буде затверджений статут, і готуються до баталії на звичайних загальних зборах – вони будуть мабуть в середині н. ст. червня. Треба б, аби приїхали знов – присутність Чикаленка й Луценка на сих зборах була дуже корисна» [7]. Ймовірно, в листі йдеться про роботу Наукового товариства ім. Т. Шевченка, що досягало свого найбільшого розквіту саме за головування Михайла Сергійовича. Тісної співпраці Грушевського з багатьма вченими в свій час завадив арешт (1914) і переїзд до Москви (1916). Одним із таких товаришів й одночасно жертв репресій, виявився Харлампович, з яким Михайло Сергійович таки зійшовся.

У різні часи вченому доводилося неуклінно доводити необхідність поширення інформації щодо розвитку безпосередньо української науки, хоча інколи це вдавалося зовсім непросто. Так, у листі до Олександра Олеся – письменника, з яким Грушевський підтримував тісний зв'язок, від березня 1909 р., вчений зазначає: «Особисто я не маю тепер багато часу для публіцистики, але принципіально, розуміється, признаю потребу в Києві газети прихильно настроєної для українства і готов по змозі послужити такому підприємству, якби воно мало вийти в життя» [8].

З початком воєнних дій у 1914 р., почався тиск та вживання різних заходів щодо обмеження розвитку української науки та публіцистики – масово закривалися та припиняли свою роботу цілі видавництва. Справжній науковець не був готовий із тим миритися, звертаючись у липні 1915 р. до Сергія Єфремова через лист: «З Москви звертають увагу, перше – що, здається, треба було б послати до Щербатова та

до Поливанова депутацію від видавництв, редакторів в справі знесення заборон і обмежень з української преси, мови, правописа і т. д., бо ледве чи можна сподіватися, щоб само правительство про се згадало. Не знаю, чи Ви думали про се? Може навіть прийняли за благо удержатися поки що від усяких виступів? Як такої принципіальної абстиненції нема, то справді можна вважати се за перший пункт, з котрим належало б виступити перед правительством» [9].

Будучи людиною, яка за будь-яких умов здатна знайти потрібні слова підтримки та навіть натхнення на нові звершення для митців-українців, як до Олександра Олеся, Михайло Сергійович насправді більше опікувався саме «українським питанням», можливістю видання українських творів, поширення української культури, використовуючи індивідуальний підхід у роботі з однодумцями. Так, у листі від лютого 1917 р. з Москви Михайло Грушевський писав до Олександра Олеся: «Дуже зрадів і я, прочитавши листа Вашого. До мене доходили глухі поголоски, що Ви «зломались», що «залишили поезію» і т. п., дуже вони мене бентежили, і я рад тепер почути, що Ви вийшли з сеї хмарної полоси під ясне небо поезії. Видавництво тішиться, що матиме Вас своїм пайщиком і матиме змогу видати Ваші твори» [10].

Він залишив Україну у березні 1919 р., шукаючи притулку у Празі, Відні та мандруючи країнами західної Європи – Францією, Швейцарією, Німеччиною – у справах партії соціалістів-революціонерів [11]. До того ж, дослідники біографії М. С. Грушевського відзначають, що геніальний історик мав надто «кепський» почерк, що зни-

жувало швидкість обробки рукописних матеріалів.

Вочевидь, історик терпів матеріальні труднощі та нестачу грошей. У записнику М. Чечеля збереглися оригінальні нотатки про рахунки Грушевського. Так, восени 1921 р. Микола Флорович зафіксував: «Рах. Груш. Silferdind – к. 70, Хліб. укр. – 40 [...]» [12]. М. Грушевський чекав грошових переказів на рахунки видавництва, де виходили його книги. Вони надійшли незабаром. «Вчора одержав сто тисяч, – з полегшенням зазначив Михайло Сергійович 10 січня, – дякую за труд. Помічнику прошу дати ще 30 тисяч». «Помічником» були спонсори («Дніпросоюз», українці США), а не якась конкретна особа [13].

Листування з колегами по партії виявилось доволі інтенсивним, бо М. С. Грушевський писав не лише М. Ф. Чечелю, а й М. Ю. Шаповалу, І. Л. Шрагу, П. О. Христюку, А. І. Жуковському, І. М. Толмачову. Цей факт можна розглядати як прояв активної життєвої позиції. З рідними, які залишилися в Україні, зв'язки обірвалися. Їх поновити вдалося лише у 1922 р. Про повернення в Україну не було й мови. Ці поривання до того ж стримували застереження В. К. Винниченка та М. Чечеля, які здійснили візит до України. Повернувшись 1924 р. з еміграції до СРСР і дізнавшись про ту долю, яка спіткала К. В. Харламповича, М. С. Грушевський розпочав активну діяльність, спрямовану на порятунок або хоча б полегшення долі свого колеги. Перебіг подій тих років знайшов яскраве відображення у листах обох вчених.

Стосунки між К. В. Харламповичем та М. С. Грушевським визначились не

тільки повсякденним життям. Вони мали вплив і на характер соціокультурних зв'язків між ученими у ті часи. Михайло Сергійович волів бачити в Харламповичі свою людину, учасника команди в конфлікті Грушевський – академічне керівництво (в особах неодмінного секретаря, голови Першого відділу ВУАН А. Ю. Кримського та віце-президента, голови Управи ВУАН, секретаря Першого відділу С. О. Єфремова). У перших листах до К. В. Харламповича за 1925 р. М. С. Грушевський зазначав: «Ви в головнім добре зрозуміли академічну ситуацію. Додам: «ізолюваність» сталася на ґрунті особистих користей. Люде, котрі розділили між собою академічний пирог, возбоялися, при моїм повороті, що їм прийдеться дечим відмовитись, щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках» [14]. Проблема внутрішньоакадемічного конфлікту неодноразово потім згадувалася у листах кореспондентів, але К. В. Харлампович, будучи щиро вдячним М. С. Грушевському за участь у його справі, очевидно мав добре ставлення й до А. Ю. Кримського, й до С. О. Єфремова, які теж не залишилися байдужими до його долі. Це певним чином дратувало Михайла Сергійовича й навіть одного разу викликало досить різкий випад на адресу Костянтина Васильовича: «Так чи інакше, сподіваюсь, що Ви скоро приїдете до Києва і на місці розглянете ті відносини, про котрі згадуєте в останньому листі, – висловлюючи сумнів в вірності моїх слів про напружені відносини в Академії. [...] Але полишаю Вам на місці вирішити, хто Вам приятель, і кого Вам треба держатись» [15].

Конфлікти з колегами по Академії доповнювались утисками з боку радянської влади. У листі до В. Молотова від 4 січня 1934 р. академік М. Грушевський просив дати йому можливість працювати, друкувати книги. Він зізнався, що його повернення до України сприяло активізації «зарубіжної української інтелігенції», яка масово полинула за ним в Україну [16].

Варто відзначити, що українську національну ідею Михайло Сергійович підтримував твердо і непорушно, докладаючи максимум зусиль для розвитку української історичної науки. Від своїх переконань вчений не відійшов навіть у той час, коли сам потрапив у жорна нещивної радянської системи. Таку саму позицію мала Катерина Михайлівна, яку згодом було позбавлено волі у виправно-трудовому таборі.

Примітки:

1. Академія наук Української РСР: Персональний склад. Дійсні члени (академіки АН УРСР). Члени-кореспонденти. 1919–1979 / Відп. ред. К. М. Ситник. – К.: Наук. думка, 1979. – 228 с.
2. Багалій Д. Академік М. Грушевський і його місце в історіографії. Історико-критичний нарис / Д. Багалій // Червоний шлях. – № 1. – Харків, 1927. – С. 160–217.
3. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. / Любомир Винар. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – 47 с.
4. Храмов Ю. Рання історія Української Академії наук / Ю. Храмов, С. Руда, В. Кучмаренко. – К.: Манускрипт, 1993. – 111 с.
5. Матвеева Л. В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (Історико-джерелознавче дослідження): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.08 / Л. В. Матвеева. – К., 1996. – 55 с.
6. Баженов Л. В. Творча спадщина Є. Й. Сіцинського в українській історіографії (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) / Л. В. Баженов // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, 2004. – С. 11–17.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 317, № 346.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 15, № 1717.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 317, № 339.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 15, № 1707.
11. Марочко В. «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919–1922 років / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. – № 14. – С. 93.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 194, арк. 33–37.
13. Там само.
14. Медовкіна Л. Ю. Матеріали листування К. В. Харламповича та М. С. Грушевського як джерело з історії наукової еліти 20–30-х рр. ХХ ст. / Л. Ю. Медовкіна // Схід (журнал), № 6 (113).
15. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 64.
16. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – К., 1997. – С. 76.

References

1. Academiya nauk Ukrainskoi RSR: Personalnyi sklad. Diysni chleny (Academyki AN URSR). Chleny-korespondenty. 1919–1979 / Vidp. red. K. M. Sytnyk, K.: Nauk. Dumka, 1979, 228 s.
2. Bagaliy D. M. Grushevskiy I yogo misce v istoriografii. Istoryko-krytychniy narys. In: *Chervoniy shlyah*, № 1, Kharkiv, 1927, S. 160–217.
3. Vynar L. Avtobiografiya Mihaila Grushevskogo z 1926 r., Nyu-York; Myunkhen; Toronto, 1981, 47 s.

4. Khranov Yu. Rannya istoriya Ukrainiskoi Akademii nauk, K.: Manuscript, 1993, 111 s.
5. Matveeva L. V. Nacionalna Academiya nauk Ukrainy: etapy rozvytku ta dolya vchenykh (Istoriya-dzhereloznavche doslidzhennya): avtoref. Dys.... D-ra ist.nauk: spec. 07.00.08, K., 1996, 55 s.
6. Tvorchа spadshyna Ye. Y. Sicinskoho v ukrainskiy istoriografii (kinec XIX st. – poch. XXI st.). In: *Yuhym Sicinskiy v istorii ta kulturi Podillya*: zb. Nauk. Prac za pidsumkamy vseukr. nauk-pract. konf.- Kamyanec-Podilskiy: K-PDU, 2004, S. 11–17.
7. Instytut rukopysu Nacionalnoi boblityky Ukraini im. V. Vernadskoho, f. 317, № 346.
8. Instytut rukopysu Nacionalnoi boblityky Ukraini im. V. Vernadskoho, f. 15, № 1717.
9. Instytut rukopysu Nacionalnoi boblityky Ukraini im. V. Vernadskoho, f. 317, № 339.
10. Instytut rukopysu Nacionalnoi boblityky Ukraini im. V. Vernadskoho, f. 11, № 1707.
11. Marochko V. «Shyo chuty z Ukrainy I Kyieva...»: Nevidomy lysty Mykhayla Grushevskoho 1919–1922 rokiv. In: *Problemy istorii Ukrainy: facty, sudzhennya, poshuky*, K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005, № 14, S. 93.
12. CDAGO Ukrainy, f. 1, o. 20, spr. 194, ark.33 f. 37.
13. Ibid.
14. Medovkina L. Yu. Materialy lystuvannya K. V. Kharlampovycha ta M. S. Grushevskoho yak dzherelo z istorii naukovoї elity 20–30-h rr. XX st. In: *Skhid*, № 6 (113).
15. Sprava academica K. V. Kharlampovycha. Publikaciya arkhivnykh documentiv / [peredmova ta komentari O. Morozova]. In: *Siveryanskiy litopys*, 2000, № 2, S. 64.
16. Yefremov S. Shodennyky, 1923–1929, K., 1997, S. 76.

КОЛОСАР МИКОЛА ЯКОВИЧ: «ВОТ ТАКІЄ ДЄЛА ПРИ НЕМЦАХ БИЛІ...»

Ірина Лебідь⁶

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

Колосар Микола Якович, 1931 р. н., смт Новий Світ Старобешевського р-ну Донецької обл., Україна; слюсар котельних установок, пенсіонер. Дата проведення: 21 листопада 2009 року. Тема: «Історія мого життя».

Микола Якович: Історія моєї життя? Родився 1931 года, 25 декабря... Метрики у нас погоріли во врем'я війни. А ми потом метрики еті, щоб позже в армію мене забрали, поміняли на год [1]. Єсть люди на три года поміняли, щоб в Германію даже не брали 2]... Тут як вспомнить... Кажуть, шо, мол, як я усе помню? А я ж то на год раньше родився: родився 2 января, а записали декабрьом. Це ж цілий год! Год! Я 35-й год ⁷ хорошо помню. Помню, як Ваню проводжали⁸... (Задумався. Зітхає). А родився я у Феніно, Олександрівка-2 – тоді читалась № 2 – Старобешевського району [3]... Батько й мати всю жизнь у колхозі проробили [4].

⁶ Редакційна колегія журналу приносить вибачення Ірині Лебідь за технічну помилку, яка мала місце у № 23–24 (2014–2015) «Нових сторінок історії Донбасу». Її стаття під назвою «Колосар Микола Якович: «Вот такіє дела при немцах билі...» була надрукована під авторством В. Бондаревої. У цьому номері ми знов публікуємо цю статтю за авторством пані Ірини.

⁷ тут і далі: всі дати стосуються ХХ ст.: 1935, 1941 і т. д.

⁸ мається на увазі «проводжати в останню путь»; респондент згадує похорони старшого брата